

nul is azok logikája mentén jönnek létre ellentétpárjaink, meghatározásaink. S habár ezek a szövegek állítják vagy számonkérlik valaminek a létét, esetleg hiányát, attól az még nem feltétlenül létezik vagy működik úgy, ahogyan ezek megfogalmazzák. (Itt szükséges megjegyezni, hogy a különböző viták, ankétok szövegeinek elemzése mellett gyakorta jelennek meg olyan szóbeli közlésre történő hivatkozások – például hogy kik rohangáltak Balla Zsófiáék ebédlőasztala alatt –, melyek beszurása egyfelől feleslegesen bennfentességet sejtet, másfelől nem feltétlenül válik a könyv szakmaiságának javára.)

Miklós Ágnes Kata könyve kapcsán számomra a fentebb megfogalmazottak jelentik a leginkább problémás pontokat. Az intézményi feltételek, a nyilvánosság működésének módja, a különböző hatalmi pozíciók, melyeket a szerző bemutat és feltár, elsősorban nem arról győzik meg az olvasót, hogy nemzedékváltás történt, sokkal inkább arról, hogy az irodalomtörténet-írás gyakorlatai és eljárásai létrehozta egy vagy több olyan kategóriát, mely(ek)nek átvizsgálása felettébb szükséges lenne. Hiszen a szerző kiválóan igazodik el a különböző periodikák vitáit, továbbá egyes lapok létrejötteinek és működésének körülményeit illetően, azonban mindezek mögött véleményem szerint ott lappang néhány fel nem tett kérdés: valóban megállja a helyét a nemzedékek alapján történő csoportosítás? Valóban létezett harmadik Forrás-nemzedék? Valóban feltételek nélkül el kell fogadnunk – látva az irodalmi mező működésének módját – a kézikönyvek állításait? Mindezen kérdések merültek fel bennem *A szóértés feltételei* című kötetet olvasva, s ezek hangsúlyozottan nem minőségi kifogások, hanem a megközelítés módjára, annak reflektáltságára kívánnak rámutatni. Továbbá – éppen ezen kérdések felmerülése miatt – szükségesnek érzem a szépirodalmi szövegek értelmezésének és összevetésének elvégzését is, mivel ennek megtevése után talán megnyugtatóbban lehetne tisztázni ennek a bizonyos „harmadik nemzedéknek” a létét vagy nemlétét.

Takács Róbert

Politikai újságírás a Kádár-korban

Napvilág Kiadó –
Politikatörténeti Intézet
Budapest, 2012

Buda Attila

CENZÚRA ÉS ÖNCENZÚRA: HÍRSZOLGÁLTATÁS A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Komoly forrásanyag és előtanulmányok állnak a szerző jelen kötete mögött, amely az 1990 előtti évtizedek sajtógyakorlatának egyik jelentős összetevőjével foglalkozik. Munkáját önrértéken túl indokolja a Kádár-kor szellemi életét övező gyors feledés is, noha a hagyaték – különféle megjelenési formákban – még köztünk él. Az emlékezet lazulása, a figyelem elhalása persze segíti a kilábalást, a változást, emellett azonban az egykor történetek megismerésének és megértésének elhanyagolását, az összefüggések felfedésének hiányát, a megfelelő következtetések, tanulságok elmaradását is hozhatja. Éppen ezért szükséges, hogy az egzisztenciá-lisan már nem érintett generációk tagjai, akár egymással konfrontálódó előfeltételeik alapján is, de vissza-visszaforduljanak az elmúlt évtizedekhez, mert nincs az a történelmi távolság, amely miatt ne lehetne autentikus véleményt kialakítani a megelőző korszakokról, történelmi személyiségekről, jelenségekről – hát még a közelmúltról.

A mindenkori sajtóra nézve az egyik legnagyobb rossz, ami érheti, a cenzúra, az írott szöveg ellenőrzése és inkriminálása, amire a történelem az ókortól kezdve igen változatos példákkal szolgál. A tárgyalt korszakban is ellenőrzés mellett működött a sajtó, különösen a politikai újságírás. Persze minden hatalom érezhet késztetést arra, hogy nyomást gyakoroljon a rotációs és elektronikus sajtóra, ha másért nem, hát azért, hogy az általa szükségtelennek tartott, korábbi gyakorlatot meg-

szüntesse. De igény és megrendelés között széles a skála, s nagyon eltérő lehet a megvalósítás, ráadásul a kívánt eredményt sok esetben az sem befolyásolja lényegesen, hogy van-e olyan intézmény, amely hivatalosan foglalkozik a felügyelettel. A Kádár-kor politikai újságírásának gyakorlata éppen azt mutatja, hogy sokkal egyszerűbb úton is el lehetett érni a vágyott célt, a bizonyos értelemben egy-hangú, lojális újságírást.

A kötet a tömegkommunikáció működési feltételeitől az ideológiai elvárások, a szervezeti felépítések és a sajtóirányítás vizsgálatán át jut el – mint másik végpontig – az újságírókig, illetve az olvasókig. Normális körülmények között egymásra utaltságuk magától értetődő: a hírszolgáltatást befolyásolja az érdeklődés, valamint a befogadói készség, s miközben az előbbi hatókört (azaz piacot) keres, az utóbbi szabja meg a kereteket, amelyeken azonban visszacsatolások módosíthatnak, míg be nem áll egy mindkét fél számára elfogadható, sőt kívánatos információs egyensúly. Legalábbis a demokráciákban.

A Kádár-kor hivatalos hírszolgáltatása azonban nem ebben a viszonylatrendszerben létezett. Az államszocializmus egyik legfontosabb jellemzője, a politika túldimenzionáltsága eleve megsabta működésének minden összetevőjét, előfeltételeket állított, propagandisztikus vonásaival csak egy látszatvalóságot engedett az olvasók elé. Különbözött ugyan a Rákosi-korszak direkt befolyásolásra törő, egyirányú tömegkommunikációjától – amely nemegyszer azt jelenítette meg, hogy a párt(tag) minden, a párton kívül(i) semmi –, de eszközeiben, szervezetében, művelőiben épített az általa létrehozott gyakorlatra. Az 1956 utáni időszak tájékoztatáspolitikáját erősen befolyásolták a megélénkülő/lehűlő kelet-nyugati kapcsolatok, s a saját szövetségi rendszeren belüli, sokszor fedett kommunikációjú baráti viszony, különös tekintettel azokra az országokra, amelyekben magyar nemzetiségű kisebbség is élt. A szerző ugyanakkor megállapítja, hogy sem statikus belpolitika, sem statikus tájékoztatás nem figyelhető meg, noha az ideológia szerepe megkérdőjelezhetetlen, a nyilvánosság pedig korlátozott volt. Szempontjait a kor belső határai szerinti differenciáltságban vizsgálja, az 1968-as, az 1975-ös és az 1985-ös évet választva egy-egy cezúrának. Az igényelt változás és a gyakorolt folytonosság kettősségében lehet csak értelmezni azt az első titkári törekvést, amely egyszer az állam és a párt egységét, másszor a különbözőségét demonstrálta. E kettősségre vezethető vissza az is, hogy ezekben az évtizedekben az ideológiát képviselő, egyeduralgó személyiség nem létezett; ugyanígy a hiva-

talos retorika és a követett magatartás eltérése is. Ennek egyik legnyilvánvalóbb példája, hogy a korabeli, még 1949-ben elfogadott alkotmány kimondta ugyan a sajtószabadságot, de csak „a szocializmus, a nép érdekeinek megfelelően”. A kor kutatója, amikor az újságírás gyakorlatát vizsgálva olyan körülményekkel találkozik, amelyek ellenkeztek a legfőbb állami alaptörvénnyel, nem ütközhet meg, hiszen maga az alkotmány vette vissza ugyanabban a pontban mindazt, amit e téren adott.

A kötetben – érthető módon – a hatalmon lévők szempontjai kerülnek a középpontba, hiszen a szerző meg akarja érteni azt az ellentmondást, amelyben bizonyos tiltásokat a társadalom védelmére hivatkozva érvényesítettek. Ezért foglalja össze a polgári és a szocialista nyilvánosság egymástól eltérő felfogását, s vizsgálja a belső időhatárok mentén a kérdést. Rámutat: a Kádár-korszak egészét tekintve az új gazdasági mechanizmus bevezetése nem csupán a gazdaságot változtatta meg, hanem az információ szerepét is felértékelte, s utat tört magának az a felismerés, hogy a tájékoztatás nem jog, hanem kötelesség. Amennyiben az 1963–1988 közötti évek – jelentős egyszerűsítéssel – leírhatók egy reformer és egy konzervatív kommunista felfogás harcaként, akkor abból következik, hogy e kötelesség ellenhatása viszont a tájékoztatás mértékének megszabása (szűkítése) lett. Takács Róbert esetismertetések segítségével mutatja be azt a felemás helyzetet, amelyben eltérések és kifogások vannak, következmények azonban nincsenek. Létrejött egy korlátozott (első) nyilvánosság, amit nem kísért a teljes kimondhatóság (igénye és gyakorlata), mivel az újságírás politikai munkává lett. A Rákosi-korszak felépítette az egyéredkű, erősen túlzott propagandával működő közéletet, amin a Kádár-korszak finomított, egyben folytatta azt. Csakhogy míg az előbbire a magántulajdon felszámolása erősítőleg, addig az utóbbira a generációváltás gyöngítőleg hatott.

A korszak egészében érvényes maradt, hogy lapalapításra csak intézményi lehetőség volt, magánszemélyek nem hozhattak létre és nem működtethettek sajtóorgánumot, ahhoz a pártvezetés jóváhagyása kellett. Azon a játéktéren belül azonban, amelyben az engedélyezés nyitott volt, kíváncsi lett a differenciálás, ami a Rákosi-korszakénál sokszínűbb tömegkommunikációt tett lehetővé. Persze a paternalizmus velejárója volt a halogatás, a politikai gesztus kegye és az ambivalencia, amire a szerző példái – Hitel, Nagyvilág, Világgazdaság – is utalnak. Ugyanígy végig fennmaradt a korlátozott piac, a nem racionális gazdálkodás és az állami, különféle kívánalmakat magában foglaló dotáció, noha az új gazdasági mechanizmus bevezetése után kíváncsi

lett a nyereség. A kiadók egy része törekedett is erre, ha másért nem, azért, hogy saját szabadságfokukat kitágíthassák. Amíg a pártvezetés csak ízlésbeli különbségek miatt emelt szordínós kifogásokat, a helyzet elviselhető volt; a közmegegyezéssel alapelveknek (például 1956 megítélésének) a kérdésessé tétele azonban komoly retorziókat váltott ki a nyolcvanas évek közepén-végén.

A napisajtó egészében megmutatkozó változatosságot, az országos, megyei, helyi és üzemi lapok rendszerét nyilvánvalóan regisztrálták a statisztikák is. Mindez beleillett abba a képbe, amelyet a Kádár-korszak művelődéspolitikusai önigazoló túlhangsúlyozással is alakítottak, s öszszetevőit, jellemzőit folyamatosan publikálták. S noha önmagában, számszerű értékekben nem vonható kétségbe a változás, amely bővülést jelent az 1948 utáni időszakhoz képest, a szerző jogosan mutat rá a lapstatisztikák elemzésével, értékelésével azok utólagos felhasználóságára. Igen jellemző erre a központi napilapok helyzete. 1945 előtt Magyarországon mediavállalkozások léteztek, s tulajdonképpen a tárgyalt időszak fogalmait szerinti (hivatalos) központi napilapok nem is voltak. 1945 után pártlapok jöttek létre; a koalíciós időszakban ez nyilvánvalóan véleménykülönbségeket, eltérő tájékoztatási igényeket is magában foglalt. A fordulat éve után azonban a demokrácia fogalma a bevett ideológia tartalomszűkítésének esett áldozatául, ennek következtében végeredményben az egyetlen országos (párt)napilap került központi helyzetbe. Ehhez képest jelentett bővülést a 3 + 1 központi napilap (Népszabadság, Magyar Nemzet, Népszava, Esti Hírlap), valamint a helyi és üzemi lapok rendszerének a feléléde. A koalíciós időszak tájékoztatási szabadsága azonban nem tért vissza, a hírszolgáltatást változatlanul az egyeduralgó politika igényei szabták meg, ami – nem kevés frusztrációt okozva – állandó problémát jelentett például a hasonló berendezkedésű országok belpolitikai híreinek közreadása (és kommentálása) során.

Érdekes jelenség volt a Magyar Hírlapnak mint kormánylapnak a létrehozása, amellyel a pártvezetés, mely erősen összefonódott az állami vezetéssel, az elkülönülést, a különböző érdekeket kívánta demonstrálni. Nem véletlen jelenség másfelől a helyi sajtó súlyának növekedése, ami azzal magyarázható, hogy a társadalom igyekezett visszavenni az ötvenes években az állam által a legmagasabb szinten koncentrált és ellenőrzött hírszolgáltatási monopóliumot – ebből értelem szerűen éppen azok a hírek maradtak ki, amelyek a kisebb-nagyobb regionális közösségek számára fontosak voltak. Mindezt a szerző érzékenyen, nagy

anyagismerettel, a változások részleteit is figyelembe véve tárgyalja, s nem feledkezik meg a korszak végén jelentkezett elektronikus médiának, kábeltelevíziózásnak a bemutatásáról sem.

A fiatalabbak számára, akiknek már nincs közvetlen élményük e kor sajtógyakorlatáról, igen tanulságos lehet a politikai lapok és folyóiratok tartalom-elemzése, s a pártközpont kifogásai a magazin jellegű lapokban közölt írásokkal kapcsolatban. De annak is, akinek még van közvetlen tapasztalata, sok újdonsággal szolgálhatnak a hivatalos nyilvánosság túl, szűk kör számára megjelentetett információs anyagokról, valamint a hatalom akarata ellenére létrejött sajtótermékekről – az 1975 utáni szamizdatokról – beszámoló bekezdések.

Ami a politikai újságírás szervezetrendszerét illeti, az látványosan nem változott; a tájékoztatás monopóliuma a párté maradt, ám hatása áttételesen érvényesült, s a vezetés összhangja kérdésessé vált. Nem volt cenzúrahivatal, csak olyan intézmények, amelyeknek feladataik közé tartozott a tartalmi irányítás. Az állami szervezetrendszer központja a Tájékoztatási Hivatal volt. Mellette jelentős szerepet töltött be a minisztériumi sajtóirányítás: főként a külügyi kívánásokra kellett figyelmet fordítani, ahogy a Szovjetunió gyakorlatára is. A beavatlanok számára igen érdekes oldalak olvashatók az alsóbb szintű párt- és állami vezetők konfliktushelyzetéről, amely a tisztségek és feladatok szétválasztatlanságából eredt, pontosabban a szakmai kívánalmak és a politikai igények konfrontációjából. Szerepet kapott a Magyar Újságírók Országos Szövetsége is, amely képzéseivel emelte a szakmai színvonalat, valamint szelekciós szerepet is betöltött. A sajtóirányítás gyakorlatába a szerkesztők egyszemélyi felelőssége mellett beletartoztak a tényleges utasítások, az előzetes tervezés – értékelés – igazoló jelentés hármassága, ami tulajdonképpen az utólagos cenzúra szerepét töltötte be. S erre hivatott szervezet nélkül is gyakorolták az előzetes ellenőrzést: a Filmigazgatóság, a Kiadói Főigazgatóság, a Tájékoztatási Hivatal, a Vezérkari Főnökség, a Belügyminisztérium és a Magyar Távirati Iroda egy-egy volt a sorban. Mindez azt támasztja alá, hogy az alaptörvényben deklarált sajtószabadság csak nagy fogyatkozásokkal érvényesülhetett.

Nem lehet mindenre kitérni egy rövid recenzióban, de feltétlenül ki kell emelni még a tárgyalt témakörök közül az öncenzúra kérdését, amely a külső készítést belső megfelelési vágygá transzponálja. A szerző megállapításait, elemzéseit konkrét ügyek ismertetésével alátámasztva érdekes és elgondolkodtató munkát írt a közelmúlt egyik ellentmondásos jelenségről.